БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ. ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES
РОДОПСКИ СБОРНИК V. RECUEIL DU RHODOPE V
София, 1983. Sofia, 1983

НАЙ-РАННИ КНИЖОВНИ ЗАНИМАНИЯ НА ХРИСТО ПОПКОНСТАНТИНОВ

Маньо Стоянов

Христо Попконстантинов е един от първите по време и постижения родопски книжовници. Роден е през 1858 г. в с. Петково, Смолянско, в семейство на свещеник. Учил само няколко години в Устово, още преди да е навършил 15 години, той е вече учител в родното си село. След Освободителната война, пропъден от башибозушките орди, става телеграфист в Асеновград и София. През 1880 г. завършва стенографски курс и постъпва като стенограф в Народното събрание. На службата началник на Стенограско бюро остава до края на живота си — 1899 г.

Покрай служебните си задължения, които изпълнява най-добросъвестно, Попконстантинов работи старателно и на книжовното поле — издирва, събира и записва фолклорни и етнографски материали, както и исторически, и статистически данни за родопските селища. За целта предприема и няколко научни обиколки из Родопите. Събраният и систематизиран материал публикува във вестниците „Марица“ и „Свобода“, списанията „Труд“ (Търново), „Периодическо списание на Българското книжовно дружество“ и в издаваните от Министерството на просветата Сборници за народни умотворения, наука и книжнина. Някои от тези публикации той е издал и като отделни книги и брошури: „Спомени за страшната пролет в Ахъчелеби през 1876 година“ (Пловдив, 1884), „Петко войвода, бранител на родопските българе до 1879 г.“ (Пловдив, 1885), „Десетгодишний юбилей на Средногорско-Родопското въстание в 1876 г.“ (София, 1886), „Непокорните села в Родопските планини“ (Търново, 1887), „Маронската битка в 1878 год.“ (Варна, 1889) и др.

Публикациите на Попконстантинов „го открояват не само като пръв родопски народоук, писател и общественик, но и като народоук с общонационално значение“. Поради това Пловдивското книгоиздателство Хр. Г. Данов издава през 1970 г. един том негови „Спомени, пътеписи и писма“, редактирани и коментирани от Анастас и Никола Примовски. Те дават и кратък биографичен очерк и преценка за дейността на Попконстантинов. На Ан. и Н. Примовски са останали обаче неизвестни най-ранните книжовни трудове на Хр. Попконстантинов, които той е писал през 1873, 1874 и 1875 г. като млад учител в родното си село. Неизвестни са те и на Георги Ташев, който в книгата си „Село Петково“ (С., 1966) също дава кратка биография на Попконстантинов и преценка на дейността му. Това са малки тетрадки (саморъчно съшити и листове в тефтерчета 12×18 см) и десетина отделни листа, донесени в последно

време в Народна библиотека „Кирил и Методий“ от Христо Караманджуков, които се прибавиха към архива на Попконстантинов в Български исторически архив (фонд № 285).

Въпросните материали, макар не тъй многобройни по обем, са твърде важни като първи книжовни трудове на Хр. Попконстантинов, които го очертават въпреки младостта му като книжовник — битоописател и фолклорист. Записани са народни песни и обичаи, слова и учебни бележки, статистически данни за жителите на с. Петково и дневник от края на 1875 г. В някои са прибавени и чернови на Попконстантинови писма до разни лица. Предоставяйки цялостното проучване на новооткритите материали на родопските книжовници, ние им правим общ аналитичен преглед, като цитираме дословно само характерни части от тях, без да сме целили строго фонетично предаване.

Народните песни, всички от Ахъчелебийско (Смолянски окръг), са записани в 3 тефтерчета и на няколко отделни листа. На едното тефтерче 10 песни са надписани „Народни песни от Пятково“. В другите тефтерчета и на някои от листата е написано „Народни песни от Ахъчелеби“ или пък липсва какъвто и да било надпис. Те са записани от Попконстантинов без указание, от кого са слушани. Само за песните в последното тефтерче е отбелязано „Пее и записва Шина П. Костадинова София, 1883“. Следователно те са от времето, когато Попконстантинов е вече стенограф в София. Пети са от съпругата му (Шина) и почеркът им се различава от този на другите материали. След някои от песните са прибавени описания на народни обичаи. По съдържание песните са битови — взаимоотношения между членове на семейството, работата им, и героични — отвличане на българки от турци, боеве между българи и турци, освобождаване на затворени и пр.

Попконстантинов събира и записва народни песни и като стенограф в София не само от Родопите, но и от Софийско и Самоковско и ги публикува в Сборниците за народни умотворения. Обаче песните, които е записал още като учител в Петково през 1873 и 1875 г., неизвестно защо не е публикувал. Изключение правят две-три песни, цитирани в „Спомени за страшната пролет“ и Г. Ташев в книгата му за Петково в по-други редакции. Те трябва тепърва да се публикуват. Тук само ще ги изброим.

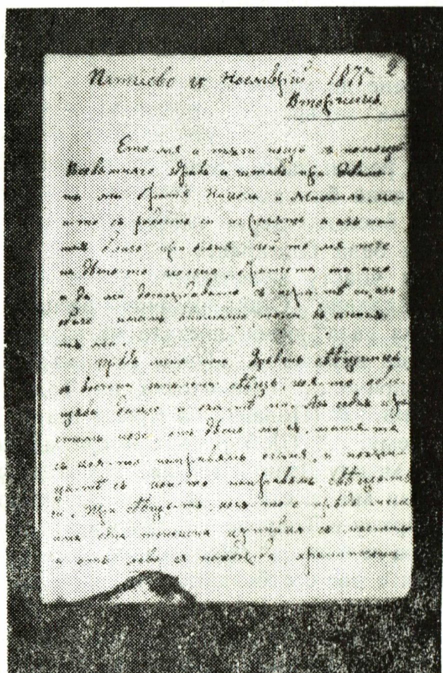
В тефтерчето, озаглавено „Народни песни село Петково“ (15 л.), изглежда най-ранното (отгоре с друго мастило е прибавено „записвани през 1872 год.“), са включени следните песни:

1. ”Злати си друшки викаха. . .“ (Злата, най-хубавото момиче в селото, е отвлечено на панаирното сборище от турчина Исен, но по пътя се самоубива). Освен от Г. Ташев, песента е публикувана в друга редакция и в сп. „Родопа“, г. XII (1933), бр. 1.
2. „Метакса майци викаше. . .“ (Метакса не слуша майка си и е убит от сина на кадията).
3. „Засто грачиш бре гарванчю. . .“ (Юнак търси да си набави оръжие).
4. „Сичко е било как било. . .“ (Богдан търси заробената си сестра).
5. „Топие са пускат Яну мари. . .“ (Бой на турци с московци).
6. „Тее рукави Радулю. . .“ (Пленяване на Рада от цигани).
7. „Ти пролетела ни еднаш, ни дваш. . .“ (Пияно либе).
8. „Стоена беда бедиха. . .“ (Дъщерята на кадията освобождава Стоян от затвора).
9. „Терлар са рука прис селу. . .“ (Освобождаване на Руса от заробилите я татари). В по-друга редакция песента е записана в „Спомени за страшната пролет“ у Г. Ташев.

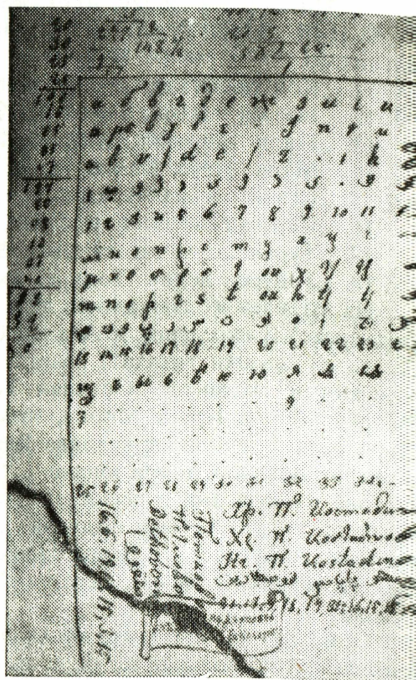
10. „Остана Ница вдовица. . .“ (Незавършена, само няколко сти

Някои от песните са записани и на отделни листове. След тях има описа на празнични обичаи: 1 ян. (Сурвак) и 5 ян. (Коарст).

Второто тефтерче с песни (16 л.), озаглавено, изглежда, по-късно с мора мастило „Народни песни, нрави и обичаи“, съдържа следните песни“:

Обр. 1. Начална страница на дневника

Обр. 2. Сравнителна таблица на азбук

1. „Тоарнали са малки моми. . .“ (Гимиджии отвличат Янгелина).
2. „Сой Марудина малеле. . .“ (Отвличане на Маруда).
3. „Маринке мари хубава. . .“ (Маринка се покалугерява).
4. „Нарачел е Стуян, пуроачел е. . .“ (Любето на Стоян изважда от па вата му вместо змия „кемер алтане“).
5. „Дунаве, бели Дунаве. .“ (Певецът пита Дунав видял ли е либето м
6. „Мари муминкеле болгарску чедо. . .“ (Незавършена, само началот
7. „Тоарнали ми са, тоарнали низо света“. . .“ (Св. Никола разледя морето).

Следват приказките: „Утишюал Насредин ефенди та пупитал куга да умре. . .“, „Ималу едно мумиче, та майка му била мащеха. . .“ и „К каквоту прави нему си гу прави“ и после „Суеверие и баяние“ и „Училищ закони“ (Правилник за Петковското училище).

Песните, пѐти и записани от Шина Костадинова (в малка тетрадка от 12 л са следните:

1. „Янке ле, кунак сайбийку. . .“
2. „Момле ле мари хубава, стани ми порти отвори. . .“

3. „Стояне, синку Стояне, ти бе доскоро факирин. . ."
4. „Стоян по дворе ходеше, тоанки си пърсте трошеше. . ."
5. „Майчинку ловачкулю, да мя ни беше главила. . ."
6. „В Стамбол са конче продава за сто стамболски алтъне. . ."
7. „Девойко мари хубава, не ходи при морак на вода. . ."
8. „Ни мой ма майку, проважда сае сутрина на вода. . ."
9. и 10. „Мари Тудору. . ." и „Запалил са е. . ." са записани със стенографско писмо.
11. „Кой тя нагада, юначе, по мраковене да ходиш. . ."
12. „Излези майчи, погледни какво ми варви. . ."
13. „Мари Марийку, Марийку. . ."
14. „Мари моме, малка моме, да не речеш заборихня. . ."
15. „Стани ми майчу, откачи моена ситна балоама. . ."
16. „Исрасал пелин и босилек, всред босилко дърво яворово. . ."
17. „Турчин е мома загалил, Златица бела болгарка. . ."
18. „Тодуре, лелин Тодуре, какво си чоасту зачестил. . ."

На отделен голям двоен лист под заглавие „Старовременни песни на Бл[ъгарското] население в Ахъчелебийската каза" освен песните от първото „Злати си друшки викаха", „Метакса майци викаше" и „Топие се пукат" са записани и следните: „Останал Тодур сираче. . ." (Женитбата на Тодор), „Марку, Марку, Крали Марку, ти ми сидиш. . ." (Подвизи на Крали Марко), „Зора са я зазорила от гиздава Влашка земя. . ." (Добър юнак и три малки моми) и „Делюлю, добри юначе. . ." (Спор между Делю и терзия). На отделни листове са записани и песните: „Посабрали ми са савато до троица млади момчета. . ." (Хайдушки подвизи), „Посубралу е Тодурче. . ." (Българка надхитрила „чифутите") и „Заспал юнак в гора зелена. . ." (Неочакваното събуждане на юнака от мома), като за последните две е отбелязано, че са от Карлуково.

Описания на народните обичаи има и в дневника от 1875 г. Там те обикновено са кратко описани по реда на църковните празници: съдържат обяснение на празника и на обичаите, свързани с празнуването му. Битово-фолклорен характер имат и записаните на отделен лист под заглавие „Съобразността на помежду любещите са момаци и девойки" правила за държането им на селското хоро. Те са: „Никоя годеница не ходи на хоро, догде не извести главеника си каде ще да иде и не приеме от него дозволение. Никоя годеница не ся хваща на хорото, догде не дойде главеника ѝ. Никоя главеница не смее да погляднe на хорото другяго, нито главеника друга. Понеже юнаците и момите не са на едно място, то главениците всегда стоят на отсрещната страна на своите любовници."

Възторга си от народните обичаи Попконстантинов е изразил и със следните „стихове осмосложни", записани в Дневника му (8. XII. 1875):

Зимните нощи. Стихове осмосложни. Обичаи. Гл. 7

Ах, народни обичаи,
Които сте много сладки
На кротки български чювства.
Ви сте още безчислени
У простий българский народ,
Когото светло и пресветло
Коренно ви веселите.

Мен най-много веселите
В много отношения:
Вии ми сте пръво най-пръво
Бисерний пръв материал
На любопитното ми перо.
Вии ми сте утешение
В скръбни и печални дни,

Вии мя удовлетворявате
В любовно отношение.
Аз много ще ви благодаря
За днешното даровние
Чрез ваше предстояние
И естествено желание
Аз покорний днес сполучих
Да ся видя с любезна ми,
С която не бях сполучил
Отколе да ся видиме.
Както й тукашен обичяй
Обстоятелствата бяха
Забранили виждание,
Но ви светли обичаи
Дадохте ви на нас случай
Та през малко крещение
Лично ний ся видяхме
С голямо възбуждение
На сръдечната ни любов.
Пак ний си запалихме
Крехките млади сръдчица
От безмерна любов
И щеме вечно да пламтим,
Догде вечно ся угасим.
Дано обаче бог всевишний,
Който удовлетворява
Нашите мирни желания,
Дано сам той благоволи
Нас вечно да събере,
Да сме вечни помощници
С моя любезна го. . .

Освен задоволството си от срещата със своята „любезна“ на празниците Попконстантинов се е опитал да предаде с „осмосложни стихове“ и поучението за живота, което празникът Коледа дава на младия човек:

Колада в стихове

Коладице варварице,
Питало е Коладица
Едничко просто селянче:
Коладице варварице,
Зачто не си много поти,
А си в годината еднаж.
Ти си най-много весела.
Аз желая, Коладице,
Да тя празнуваме всяк ден,
Нема да ся наситиме.
Отговаря Коладица,
Коладица варварица:
Ой тя младо бре селянче,
С коса длъга, пак с ум къс.
Аз ако бях била всяк ден,
Аз бях най-горна на всички,
Аз бях най-долня от всички.
За това младо селянче,
Учи ся младо от мене,
Че изобилното нечто,
Всегда е горчиво нечто.
А оскудното нечто е
Много сладко и прескъпо
И вечно ся уценява.
Учи ся младо селянче
За всегда ти това нечто,
Което ще ти помогне
За урок през всичкий живот
И помощ в всичка работа
Полезна на человека.
Кой желае доброто си
И благополучието си.

Тъй като не умее да нарежда римувани стихове, Хр. Попконстантинов навярно не се е опитвал и по-късно да пише стихове, но той е с поетична душа и навсякъде, където описва природни картини, дори и в лични писма, ги предава живо, с поетични образи и стил. Например родопския пейзаж през юни в писмо до приятел предава така: „Сената до пояс, нивите се белеят като сребро, косата почна да работи, сърпът ся остри. Дай боже, скоро и жътва да дойде.“

Освен народни песни младият Хр. Попконстантинов като учител в родното си село се залавя да събира и записва и материали и за броя и социалното положение на населението. Между новооткритите негови книжа се намира и записано на два листа следното:

Всеобщо описание на жителите в Пятково — 1 август 1876

1. Всеобщо описание на християнете

Описание на женените жители

Имя на женените	Имя на жените	Години		Деца		Занаят	Влог	Дълг	Работа
		м.	ж.	м.	ж.				
1. Велко Митрюв	Дойна Колюва	30	20	2	—	Терзия	—	1000	Гюмюрджина 9
2. Марин Митрюв	Стана Сивкова	36	28	3	1	”	2000	—	” 7
3. Марин Колюв	Ека Колюва	65	40	1	1	”	3000	2000	” 7
4. Митрю Колюв	Злата Велкова	55	40	2	1	”	4000	1000	” 7
5. Митруш Маринов	Мария Иванова	35	25	2	2	”	3000	4000	” 8
6. Славо Маринов	Добра Щинова	30	25	2	2	”	3000	1000	” 8
7. Пею Митков	Рада Ташюва	45	24	2	1	”	—	4000	” 10
8. Марин Митков	Арина Карлукуска	47	25	2	2	”	2000	1000	” 10
9. Колю Митков	Вдовец	55	—	1	3	”	—	—	” 10
10. Марин Иванов	Стана Митова	24	18	1	3	Абаджия	30000	—	” 8
11. Марин Тодоров	Сава П. Кирякова	36	27	1	3	Терзия	66000	—	” 8
12. Иван Миткув	Мария Христова	40	30	1	6	”	—	4000	” 10
13. Тодор Колюв	Мария Маркува	35	28	1	6	”	—	3000	” 10
14. Ivantca	Вдовица			2	3	”			Пятково 12
15. Ташю Стоянов	Женен			1	2	”			
16. Киряк Балжи	”			1	1	Дюлгерин			
17. Киряк Сакелски	”			3	1	Овчяр			
18. Харит Киряков	”			1	3	”			
19. Сакелска Стоянца	Вдовица			1					
20. Димко Киряков	Женен			2	3	Терзия			

Описанието е непълно, отнася се само за част от жителите на селото, което според свидетелството на самия Константинов имало около 250 христ янски и 50 мохамедански къщи. Данните в него (във втория лист от № 1 са важни: личните имена (мъжки и женски), броят на децата, сравнен с въ растта на родителите, занятията на мъжете — терзие (шивачи), овчари и дю гери (строители), месторабота — Гюмурджина и по колко месеца в год ната са на работа далеч от семействата си. Особено интересни са цифрите вloговете и дълговете, т. е. за размера на капиталите, с които са работил петковци. Подобни изчерпателни списъци за жителите на българските се от преди сто и повече години са рядкост в българската архивна книжнин

Вторият вид книжовни занимания на Хр. Попконстантинов от времет на учителстването му в Петково са свързани с пряката му училищна работ „Училищни закони", „Слово при изпитанието на учениците в Пятково 187 юний 30", Диалог между двама селяни за нуждата от училищно образовани „Слово за Рождество Христово", „Съчинения по богословската част" (уроц по религиознонравствено обучение) и др.

„Училищните закони" са правилник за реда и работата в училището Петково. Те са не само преписани, но и съставени от Попконстантинов. Тов личи още от първия член, който гласи: „Пятковското бл(ъгарско) училищ ще бъде под управлението на Хр. Попконстантинов."

Правилникът в 28 члена урежда държането на учениците в къщи и по пъти към училището, задълженията им в училището, работата на избраните между тях за по три месеца „училищни надзиратели" (помощници), определя бро на празничните и ваканционните дни. Забранява се пушенето в училището и ид ването на жени (майки) за лични разправии с учителя.

Подобни местни училищни правилници през възрожденската епоха по ради липса на единно и общо ръководство на учебното дело са съставяни и за други училища. Те документират развитието на българското учебно дело по места и са характерни за схващанията на отделните училищни дейци. Събирането и проучването им е задача на историка на българското образование. „Училищните закони" на Попконстантинов вероятно са били преписвани и пазени и в училището в Петково. Ан. и Н. Примовски в споменатото издание на съчиненията на Попконстантинов цитират няколко члена от тях, но не посочват откъде са ги взели.

„Словото при изпитанието на учениците" започва с цитат от Евангелието „Изпитайте писанията, защото в тях мислите да имате живот вечний", който Попконстантинов отнася за „всички полезни науки", без които не било възможно човек да мине тоя свят благополучно, и призовава слушателите да изпитат „следующите нечта: 1. Защо трябва да ся учим. 2. Кога трябва да ся учим. 3. Как трябва да ся учим. 4. Где трябва да ся учим. 5. Колко трябва да ся учим и 6. Что ся иска кога ся учим."

Този логично построен план на словото е изпълнен последователно, като отговорите на поставените въпоси са развити с хубави мисли за учебно-просветното дело въобще и специално за Петково, подкрепени и илюстрирани с посочване на конкретните нужди на селяните. Нуждата да се учат всички, казва Попконстантинов, е ясна от голямата разлика между учения и простия човек, която била колкото от земята до небето. Просветеният човек се грижел и за детето си, докато простият го „продава като роб от едно място на друго, та други хора да вземат пари от знойтта му". Само с просвета и наука селяните от Петково могат да си осигурят прехрана и в бъдеще, понеже по брой

те се увеличават, а земята им остава същата. Попконстантинов им сочи примера на просветените европейци, които само чрез наука и просвета са създали по-добър и по-лесен поминък за себе си и за децата си. По-нататък той се възмущава от факта, че в неговото село, състоящо се от 250 къщи, има само едно училище с около 50 ученика. За да може то да просвещава умовете на децата, потребни били следните „нечта":

„1. Да се наряди едно училищно настоятелство, което да се грижи за развитието на училището.

2. Да се набавят потребните нечта като карти, таблици и други.

3. Да се купят за училището общи книги, потребни и за учениците, и за учителя и

4. Да се основе читалище, в което да се получават и няколко български вестници, от които селяните, вместо да пият по дюкяните, щели да научават какво става по света. Ако се направели „тия нечта", селото щяло за една година да се промени и щяло да стане „по-славно и по-светло".

В заключение ораторът отново сочи просветата като единствено средство за издигане на българския народ. „Учението, казва той, е река много броза и който не ще да връви с нея, ще го завлече и удави." С учение и наука европейците са наредили „телеграфи и железници, та малко работят, а зимат гюнлук по 50 и по 100, а ние ходим да им [работим] от зора до вечер по железниците по за 10—20 гроша". Най-доброто, което всеки селянин можел да направи за сина си, било не да му остави 10 мулета, а да го изучи и въобще да направи нещо за общата просвета и специално за училището в Петково.

След Словото на страница и половина е поместено обръщение на учениците към „Мили благодетели", в което те благодарят на родителите си, затова, че са се потрудили да дойдат „да чуят что ще отговорят, доколкото допущат слабите им сили", молят за тяхната помощ за училището и обещават да бъдат покорни чада и ученици.

По строеж и съдържание Словото на Попконстантинов, както и „обръщението", написано също от него, е типично за словата по възрожденските училищни тържества, отпечатани в тогавашните вестници. Младият петковски учител сигурно е заимствувал от тях общата тема: нуждата от просвета и значението ѝ за българския народ, но изложението е изцяло негово, съобразено с нуждите на родното му село.

Диалогът за училищното образование, записан на двоен лист, е озаглавен „Разговор между няколко селяни, записан в Пятково в дюкяне". Разговарящите селяни са Запрян и Куртю. Запрян кани Куртю да отидат да орат, но той е изпратил детето си „да пее нах метохът", за което Запрян се чуди на „юманъ" му и го пита да не би да иска „да го стори поп", за което владиката искал 20 желтика. Куртю обаче, уверен в нуждата от просвета, е готов от петте си мулета да похарчи трите, но да изучи детето си, понеже щяло да дойде „време, когато който не знае книга, ще да е роб". На това Запрян възразява: „Брак онлар[остави това]. Та какво казуват учините да са врати земю са, да са ни работи в празник, да са ни упиваме, да ходиме все в черква и още млогу паратикие [празни работи], каквиту ни не влизат в рабута." От учението той не бил видял файда. Куртю от своя страна му излага още един път аргументите за нуждите от просвета, както Попконстантинов ги е посочил в словото си на училищния изпит.

В края на диалога има бележка: „Записал адин млад чилек. . ." с почерка на Попконстантинов, след което е добавено: „Праща ся до Манчевото ка-

лендар, че за да ся обнародва в четвърта година (1876). Ако и да е ничтожно, добре е да ся печата, ако би да е възможно."

Както е известно, подобни разговори за нуждата от просвета във възрожденската книжнина има немалко, печатани и останали в ръкопис. Характерното за Попконстантиновия „разговор" е съобразяването с местните условия и колоритното родопско наречие

Към просветно-учебната книжнина ще отнесем и няколкото граматически бележки за родопското наречие, записани на две страници (13б и 14а) в първото тефтерче:

„Повечето речи с окончание „о" произнася са на „у", освен аку ударението е на „о"-то. „Оа" ся произнася слено.

Членове „тъ", „та", „ту" и „съ", „са", „су" и „нъ", „на", „ну" първийт е общ, вторийт показва най-ближний предмет, третийт най-далечни предмети.

„Оа" гдето и да ся намира в какъвто слог, едносложен или многосложен, ударението е всегда на „оа"."

Следват обяснения на отделни думи: „таман" — в едно и също време, „га" — като, „ага" — когато, „мутку" — малко, „хоате" — хайде, „ни мой" — недей, „ромоне" — говори, „врит, врут, врю" — всички и др.

Попконстантинов освен учител е и редовен църковен певец. Това му отнема немалко време, но, възпитан в религиозно-битовия дух на възрожденското семейство, той с радост и удоволствие участвува в църковните служби, произнася и проповеди. Едно негово слово за Рождество Христово е записано в тефтерчето с народни песни и обичаи. Словото е обикновена коледна проповед с много цитати от църковните песнопения, които Попконстантинов познава добре, като някои превежда на новобългарски. Обстоятелствата около раждането на Исус Христос той сравнява с положението на българския народ и извлича от това нравствени поучения. Годината на Христовото раждане вместо обичайната 5508 е дадена 5507. Интересно е благопожеланието в края на словото: „Дано всемилостиво всевишний бог даде добър вървеж на народо-черковно-училищните ни работи и да даде съгласие помежду ни, зачтото той вика, дето са събрани двама или трима в моето имя и аз съм посред тях. Ний сме вече свободни от чуждото духовенство, та да даде господ и до година с здравие да дочекаме Рождество Христово."

След проповедта отделно е записано едно кратко обяснително разграничение между понятията „обращение" и „прозелитизъм". Обращението било съзнателно и доброволно преминаване в друга вяра, а прозелитизъмът — насилствено или с користна цел, което е осъдително и не трябва да се допуска. Явно обяснението е насочено против помохамеданчването, защото преминаване в друга вяра освен от християнска в мохамеданска по това време в Родопската област няма.

Попконстантинов е изписал и цяло тефтерче (25 л.) с религиозно-учебни материали, озаглавено „От съчиненията на Христя П. Константинов учител в Пятково Ахъчелебийско 1875 Декемврий 8 по Богословска част". Съдържа кратко изяснение на някои църковни и богословски понятия, като молитва, църква, пости, дявол и други, и обяснение на църковните празници, значението им и как трябва да бъдат празнувани, за да се полезни за духовното издигане на българския народ. Изложението е разделено на 16 урока, като урокът за молитвата е даден в диалогична форма — П(питане) и О(отговор). Цитирани са и молитви, повечето в новобългарски превод. Една от тях е съставена (в стихове) лично от него:

„Ето лягам аз да спя,
Боже ти мя упази.
Ако умря през нощта.
Ти душата ми вземи.
Това прося чрез
Исуса Христа. Амин."

На отделни места в тефтерчетата на Попконстантинов са записани и черновите на няколко негови писма. Покрай личните въпроси в тях има и художествени описания на природни картини и поетично предаване на душевни настроения. Например в писмо от (13. V. 1875) до своя бивш учител Марко Савов, по онова време свещеник в Карлово, Попконстантинов, след като се оплаква от „тежката зима", която прекарали, понеже „ръжта, която тука обикновено ся яде, възкачи ся до два гроша оката и беше оскудна", рисува му веселата пролетна картина около селото (Петково); „Овцете гордо пасят и врътят опашките си и до тях отрьсени агненца блеят прелестно и следят милите си майчици. Къндалчевите овнове с големите си дюмбелеци непрестанно думбат, радостните овчяре с длъгите си геги на рамата си и рунтавите кучета подир тях като мечки непрестанно гръмят с тънките си пушки и от преголяма радост свирят с кавалите си и подмятат червените качюлки, за да одерзостяват техните овци, като че ся намираме на земен рай. . . Желателно е всегда да е месяц май, най-красний, най-радостний, най-сръдцечювствителний. По селото, украсено с цветовете на овошките, малките дечинки радостно играят по зелените дворове и весело пеят:

„Хайде зима, иде лято,
Отиде с и вече зима,
Та докара в акла овце,
Вакла овце и шилота.
И докара прясно мляко,
Прясно мляко и сириние.
Радвайте ся всички хора,
И мали и големи."

В писмо (от 17. V. 1875) до свещеник Методий в Станимака (Асеновград) Попконстантинов иска подробно описание на „случката станала преди няколко время в Станимака на нашите братя от лукавите гръци" и му съобщава, че имал намерение да остави службата си в Петково и да търси „учителство в някое село без церкова (за да бъде свободен от задълженията на църковен певец), или занаят да учи или по-висока наука". За последното той споменава в друго писмо до свещеник Марко: „Мене е най-драго за науката, нъ що да сторя като няма средства и сме оскудни от пара."

В писмо до Хр. Г. Данов и Сие (7. X. 1875) Попконстантинов го моли да му изпрати чрез „Х. Христо от Устово порьчаните още на Узунджово книги, като „Числителницата" на Михайловски замени с тази на Я. Груев. В тефтерчето с „Народни умотворения, записвани през 1872—1873 год. в Пятково" има начало на писмо, писано не с почерка на Попконстантинов: „Настоящите песни Ви ся изпращат от Христа П. Константинова петковец юноша 15-годишен с гениалност. В младият му бодър ум се откриват надежди, а поощрение и дерзост чяка от настоящите песни дали ще ся вчислят в мястото народно, гдето сборникът събира всичко общенародно." Писмото е незавършено и неподписано.

В края на 1875 г. Хр. Попконстантинов започва да пише в малка тетрадка от 32 л. дневник, озаглавен „Народен дневник, придружен от различни клонове на науката с особен дял на песнотворството и стихотворството". „Записванията" са на 25. XI; 5, 6, 8, 25—31. XI. 1875 г. Следват описания на празници и народни обичаи, озаглавени „Уряждение", „Духовно посвящение", „Кръщение", „Вечерно веселие", „Гостите" и др. Попконстантинов е присъствувал на тях и е предал личните си впечатления.

Не е известно дали Попконстантинов е продължил дневника си и през 1876 г. Може би негово продължение са „Спомени за страшната пролет на 1876 г.“, които също са записвани по дни. Дневникът на Попконстантинов от 1875 г. за разлика от следващите му дневници, които са само бележки за политически лица и събития, съдържа лични преживявания на автора и рисува характерни черти от родопския бит. Това му придава стойност на художествено произведение. Тук поместваме само отделни подбрани части от него.

Пятково 25 Ноемврий 1875. Вторник.

Ето мя и тази нощ с помощ Всевишняго здрав и читав при двамата ми братя Никола и Михаил, които с радост си играят и аз пишя близо при огъня, който мя пече на дясното колено, братчетата ако и да ми досаждат с игрите си, аз обаче имам вниманието си в книгата ми.

Пред мен има дървен свещник с восъчена запалена свещ, която облещява даже и очите ми. Аз седя кръстом нозе, от дясно ми са машята, с която направям огъня, и ножиците, с които направям свещта си. При свещта, която е пред мене, има една тенекена кутийка с мастило и от лево се нахожда хранителницата ми и един брой „Зорница“, година VII брой 6-месяц юний 1871, на която след малко има да прочитам. Аз съм обрънат към запад и съм крайно весел, ако и да ма обладава една кашлица, която беше поолекнала, когато днес ядох орех и усещам, че пак ще мя хване. Баща ми го няма, той днес е пиянствувал цял ден и сега даже (чяса 1 1/2) незнам къде е? Като пиша това, ето че заспаха и братете ми спокойно и останах аз сам като караконжер.

Ето че изпях една духовна песен от Зорницата, която има за предмет умирающий християнин „Последното ми слънце към запад наближи“, и баща ми си дойде, всички ся разместихме, изменихме местата си, заспалите ся разбудиха. Ако и преди малко да хапнахме, пак хапнахме заедно с баща ни, после като хапнахме, посвирих с кавалът си песента „Я свивай байряк, ти Мануш войвода“ и „Мари девойко, девойко, мари едничка на майкя“ и после взех перото си, с което пиша сега, и съм насред къщи, обърнат съм към огъня, който мя малко пече на челото.

Какво спокойно и добро време е сега, вън е мразливо и сняг побеляло и ветер раздува снега, нищо ся не чюва вън, само малко ветрец и красний глас на течението на реката, която още не е замръзнала и която след малко ще замръзне. Какво весело време за оногова, който си има дрова и жито, но не само тях, но и любов и съгласие, без които невъзможно е веселието само за песни и радост през тези дни.

Задава ся и Р. Христово и тоя идущий празник много радва нас. Стига до тук, чясът е вече около 3 1/4, когато аз искам да ся науча да записвам по 2-ий чяс спротив програмата ми. Дано ся науча поскоро, зачтото това нечто е много полезно от към много отношения. Дай боже.

Ето сега щя стана да ся помоля богу и щя лягам, ако и да мя ся не спи.

Хр. П. Костадин.

5 Декемврий 1875. Пяток.

Отзарна чясът по 12 мя събудих при всичката сладост за спание. След омиванието ми изчетох някои молитви по заповед на баща ми, който щяше да служи. След това отидох както всичките християне на църквата ни, която още беше праздна от народ.

След изтечението на всичката служба, аз ся върнах право у дома ни, гдето след малко дойде и баща ми заедно с П. Георгя, които след малко оти-

доха да чяститават имена на ония, които носят името на днешний Св. Сава Освящений.

Тии щом излязоха аз закусих малко хляб с вино и шекер и излязох повън, гдето след някои малки различни и по различни места разходи опьтих ся право към она на страна, към която любовта ми тече уж и аз по честитявания. На който след като ходих на две места, върнах ся право към църквата и извършихме вечернята, след която като написах имената на желающите да ся споменуват на божий престол, направих едно писмо на един мой приятел (писмото писвах в училището) и ходих до Келеш Митря, който беше дошъл из Гимурджина и го питах някои работи и след това прибрах ся у дома си.

Много беше радостен тоя ден за всичките ни селяне. Небето беше ясно, сльнцето прекрасно и времято топло, вярвам че всички человеци бяха весели едно от обикновената радост на празникът и друго от красното време, което само след заходът на благодетелното сльнце, снегът малко разтопен ся скова от студенината, владеюща преди изход и след заход. Но и това нечто има своята красота. Студът усладява огьнят, ледът украсява пътищата и ги преобърнал като че са със стъкло обляти и по които младите и здрави хора с удоволствие ходят утрен рано на поклонение през празниците, които през тоя месяц декемврий са най-много и които времято прави още по-сладки и красни.

Друга радост още повече весели сръцата ни, а тя е наближаванието пресветлий празник на Р. Хр., който е много важен за наший бьлгарский народ, на когото и аз имам чест да ся считам чядо от тоя миролюбив народ. Наший народ до толкос е уважил тоя празник (както и трябва да бъде без друго), чтото го преименувал на един от старите му божества Колада, в старо време бог на зимата. Така наший народ, който сръдечно обичаше тоя бог (Коледа), когато прия християнството с трудовите на Кирила и Методия, му беше много мъчно да забрави тоя бог, поиска имята му, затова нарекоха Р. Христово с имято на тоя бог, особно затова, зачтото тоя празник ся намира посред зима, в което време празднуваха старовремений „Коледа“.

Много издалечих от предмета си аз забравих от где тръгнах, каде връвях и каде отидох. Сега сбръкох конците не зная наде [да] тръгна. Ах гиди бръзота. „Бръзата кобила сляпо родила“. Ама „чок да дюшюкмен и акълда зяндър“ (Който много мисли, изгубва акъла си).

Сега (4 1/2 ч.) всички от къщи спят и не само спят моите братие и баща, които глядам пред мен, нъ цяло село спи сега спокойно, ничто не ся чуе. Аз ничто не чуя освен шумът на чясовниците, които, без да спят, непрестанно следват работата си. Чуя още сънното дишяние на заспалите в къщата ни, гледам още и неволните им движения телесни, мисля още сладките им или горчиви сънища. Утешява мя още и запаленото пред иконата кандилце. Другар нямам освен бога, перото и чясовника. Диктатор нямам освен бога, трудът и будността. Съветник немам освен бога и науката.

И тъй вярвам, че в това време никой не е буден освен мене, нъ пак основателно и него не мога да кажя.

Артак прекалих и аз. „Всяко ястие, кога ся пресоли, изгубва сладостта си“, тъй и аз тая нощ го попрекалих. Нъ и нощите са големи и за спание имя и за седенкувание, ако и да е противно на волята и програмата ми много вечерно седенкувание, нъ аз ся утешавам с думите на един дугрумаджия „Ранобудин и един кувач человек къщя храни“.

Брей колко пъти изгубвам пътя си и не мога да го намеря. Затова аз видя, че не ще мога да го намеря, затова аз ще го оставя. Неговото намирание е да

го оставя. И ето догде го не оставя, нема да бива, щем да осъвнем, ако го оставя.

Хайде и до година с здраве да дочякаме тоя празник (Саво Освящен с повече добри, а по-малко лоши работи. Тоя ден беше много радостен. Бл годарим тя, боже вишний. Стига, стига, стига, стига. Христо П. Костадино

Прекрасна ле зимо сладка,
От една страна си сладка,
От друга си по-горчива.
Горката ти страна е,
Че мъчиш сиромаси, които от сичко са оскудни,
От ничто не са доволни.
Сладката ти страна е:
Че веселиш богатите,
Които от ничто не страдат.
Нито за дръва, нито за жито, Нито още за дреха. За тях ти си по-добра

На „6 декемврий 1875 събота вечер" Попконстантинов отбелязва, че получил писма от приятелите си Димитър Иванов, Тодор Маринов, Коста П. Карлуковски и Гаврил Николов, и описва как прекарал в църковни служби и ходене по „гостие" Никулден, почитания „с голямо възхищение от петков-чане празник", и изказва своето възхищение от него със стихове:

„Ти пресветлий празниче,
Ти душевний целниче,
Ти нас много веселй,
Който и да тя вели.
Ти щеш и да ни веселиш,
Догде сме здрави и живи.
Твойто име Никулден
Украсява всякой ден.
То не гледа ни възраст,
Всичко е развеселило днес."

Пятково 8 декемврий 1875. Понеделник вечер 5 1/2 ч.

Понеже обстоятелствата вчера или сноци не ми позволиха да напиша напомнуванията си, то аз сега ще спомена няколко думи върху тия работи.

Както в двадневното си празднувание ставах рано заради духовно посвящение, така и вчера заран ся разбудих на 12 чяса.

Уряждание

Чтом станах вчера след едно малко разгледвание по къщи и след една малка разходка по вън, омих ся, очистих ся, сресах ся, наставих заповеди за някои работи и хайде право към църквата.

Времято беше ясно, тихо и весело. Пълната месячина още повече украсяваше природата с своите зари, които покритите с сняг могили бяха преобърнали на със сребро облята девойка. Блестящите се звезди постоянно ся мяркаха една до друга. Ах да ти е драго само да ходиш при такво добро време с перо в ръка и да описваш божиите дела и божията слава, която толкоз доволно ся показва пред нас грешни человеци. При такова добро время младо учителче наметнато с едно тънко сако върви мирно и тихо, като бе привлякла природата вниманието му, то ся огледва нагоре надолу, гдето без да познае намери ся при църковните врата.

Духовно посвящение

Като влазях в църквата, почнаха да четат шестопсалмието, и аз по обичая влязох в един трон от левата страна. Всичката служба да описвам иска ся много

време, труд, книга и будност. Когато чясът вече удари 6, затова аз накратко ще кажя, че много сладко и с голямо задоволствие изследвахме службата до самий отпуск.

Кръщение

Докогато ние бяхме йоще в средата на божествената служба П. Георги оглашяваше едно новорождено младенче принадлежаще на Марин Ив. Велювски.

Когато довършихме службата, останала бе още една чяст от кръщението неизвръшена аз отидох та помогнах, и кръстися отрочето, което ся нарече Мария. След кръщението по обичая поканиха ни да поидем да честитяваме и славим новокръстеното и да присъствоваме на тръжеството му. Ние се обещахме, че без друго ще идем. След малка някоя урядба в цръквата аз дойдох у дома и оставих наставления за догде ся върнем. След това опътих ся за П. Георгя и от тамо заедно с него, баща ми и певеца упътихме ся право към домът на г-на Марина Ив. Велювский у Узунската махала.

Кръщявка

Чтом отидохме тамо честитихме отрочето, майка му и насядахме около огъня, гдето като ся погрехми, разместихме ся и заловихме всяки по едно място. В това тръжество има доста карлуковлене и карлуковлянки. Едвам что бяхме поутихнали ето Baba Ivantça донесе едно грьне с ракия и задлъжи мене и певеца колкото за черпание с ракия. Ние ся обещахме, че с драга воля щем извръши това. След това певеца цръковний, който е сродник на родившему ся чадо сир. води Маринова братовчедка за жена, ако и да имаха сродство, нъ трябва още да знаем, че тоя певец мисли да ся попи, без да е приготвен нето нравствено, нето веществено, според както го изискват църковните правила, начна да черпи седешком и почерпи един път. После взех аз и черпих чяк догде заядохми, когато и аз седнах да ядем. От това време до вдиганието на трапезата колко силно е тупкало сръдцето ми от едно нечто по-после има да кажа. След като ядохми така: най-право клин, фасул, орис с риба, лук с риба, риба с масло и пилци, които като закусихме от всички, постояхме малко, изпиха и по няколко вина и хайде сбрахме трапезата, предадоха я заедно с укрухите и останките и поканиха ме та сметох. След малко трогнахме си. Аз подарих отрочето няколко дар в пари по обичая и излязохме си.

Между тия работи и друго имаше

Аз, право да си кажя, не бях отишъл нарочно само и само да ям и пия, аз имах друга цел. В моята глава боравеше и друго нечто и слава богу, като чи си зная, гачи ще стане работата.

От първата закуска почнаха да ся мяркат пред мен земни ангели, които повече и повече ми привличаха вниманието както и аз тям. Особно сръдечно любезната ми и вярна любезна моя (с която не зная дали бог ще благоволи да ни събере за вечна другар и помощница), като че усещаше какво имам на сръцето си ангелски невини, прекрасни и прелъстителни погледи повече възвълнуваше сръцето ми, пълно от страстна любов към нея. Аз забравих на небето ли съм или пред человеци. Любезната ми придружаваха няколко нейни дружки, които като чели учеше и тях да умножяват страстта ми за любов. Моето сръце беше много развълнувано и постоянно тупкаше, което нечто вярвам да е съществувало непременно и в крехкото и здраво сръце на любез-

ната ми, която от безкрайна любов подари ми една ябалка (чрез господжя Славовица Маринова) в знак за верна любов.

Стига до тук за това, зачтото чясът удари 7, а аз седя като на ракош зер (дракус) и пищя ничто и никакво. При последний поглед на любезната черните очици бяха придру[жени] с белези за слъзи както и мене. Да видим кога как ще ся видим. . .

На „25 декемврий 1875 четвъртък" Попконстантинов изброява участието си в религиозните коледни служби, на които в църквата се стичало цялото село. „По пътя, пише той, времето беше хлепаво и мъгляво. Аз паднах на едно място и изпуснах „пятохлябието ми", което събрах. Когато вървях към божий дом, камбаните клепяха, хората вървяха с голяма радост към цръквата. И понеже беше и много тъмно, всичките носяха борня и задимило беше ся селото едно от мъглата, друго от борнята. Какво беше добро зрелище, красно и чудно: улиците светеха, мълва ся чуеше, мъглите ся лъщяха и къщите ся гордеяха. След като ся нарадвах на външната красота, влязох навътре в цръквата."

След това Попконстантинов описва как селяните прекарвали радостно коледните празници във взаимни посещения и честитки с благопожелания за по-добри дни. Тук е записал и цитираните от нас по-рано стихотворения за народните обичаи и Коледа, като дава и обяснение за езическия произход на този празник. Поради кишавото и мъгливо време тази година завръщащите се от гурбет в навечерието на празника петковчани не могли да стрелят преди влизането си в селото, както правели по стар обичай други години.

От записаното на „28 декемврий 1875 неделя" извличаме следното: „В същото време дойде [на хорото] и любезната ми, малко по-накитена от вчера и по-радостна. Аз вчера, понеже бях с френски дрехи облечен, не ми ся играеше никак и срам мя беше. Днес обаче, понеже бях облякол българските си дрехи, играх много българско хоро, което два пъти водих, за което нечто ми отидоха два двадесятачета (едно турско грошче). Зачтото бях пийнал лесно ми ся играеше."

Тук Попконстантинов е вмъкнал и правилата за отношенията между годените момци и моми, които също цитирахме по-рано, и след това продължава: „Ако и да издалечих от предмета си, нъ ще кажа, че (тя) много ся съобразяваше с мене тоя ден както всичките годеници и вярно любящи ся. Всички мислят, че сме тайно годени и главени, като ся основават на голямата Тодорина любов към мене. Тя невинната вярва каквото мене готованювца. Нея обичат още и други троица, нъ тя мен предпочита, особено зачтото другите сега ги няма, нъ и когато бяха тука мене обичаше и почиташе. След няколко мили погляди със сълзи ся отделихме, когато ся развали хорото и всяк ся отправи към дома му."

И в следващите записки до края на годината — те са по-кратки — Попконстантинов съобщава интересни сведения за родопския бит. Целият му дневник дава вярна картина на бита и социалното положение на едно родопско село в навечерието на Освободителната война и затова заслужава цялостно публикуване.

Разгледаните най-ранни книжовни занимания на Хр. Попконстантинов позволяват да направим някои обобщителни бележки за него като млад общественик и книжовник.

1. Попконстантинов започва книжовната си дейност още през възрожденската епоха (преди Освобождението). Книжовните му работи от това време, макар и непубликувани, както и обществената му дейност го представят като

истински възрожденец. Също и в живота си — личен, обществен и като книжовник, той е носител на типичните добродетели на възрожденските дейци — честност, трудолюбие и съзнание за нравствено човешко достойнство и независимост. Попконстантинов е от първото поколение строители на нова България, почти единствен от Родопския край.

2. Ранните книжовни занимания на Попконстантинов свидетелствуват за широките му и разностранни духовни интереси. Като учител той се интересува от всичко, което се отнася до училището и просветата. Съставя правилник за работата в училището си („Училищни закони“) и подготвя в ръкопис елементарни уроци по нравственото и религиозното обучение. За да подтикне селяните към повече грижи за просветата, изнася на заключителни училищни тържества слова за нуждата от просвета. За същата цел съставя и поучителен диалог между двама селяни, който изпраща за публикуване в календара на Др. Манчев. За извънучилищната просвета на селяните предлага организиране на читалище. Израснал на село и влюбен в народните песни и обичаи на своя роден край, Попконстантинов още като младеж започва да ги събира и записва. Интересува се и от работата и социалното положение на съселяните си и им съставя поименен списък с цифрови данни. Има поглед и за красотата на родопската природа и не пропуска случаите в личните си писма или в дневника си да опише и да изрази възхищението си от нея. Това са типичните интереси на почти всички наши възрожденци и специално на тези от тях, които в понататъшната си дейност са етнографи и битоописатели.

3. По ранните книжовни трудове на Попконстантинов можем да съдим и за духовния му мир.

Той е младеж със съвсем недостатъчно образование, учил е само две непълни години в Устово, но с природната си интелигентност и чрез самообразование е успял да придобие значителни познания и да си изработи научен поглед за света. Например той знае за старобългарския езически произход на християнския празник Коледа, в уроците си по география говори за своеобразната растителност на „горящите“ (тропическите) области, има познания и за прогреса на техниката в западноевропейските страни и пр.

Попконстантинов успява да научи задоволително турски и гръцки език, често цитира турски изрази и пословици, а през 1877 г. „книжницата“ (библиотеката) му обхваща около 80 книги, главно учебници. Той е усвоил латинската, гръцката и арабската (турската) азбука и записва с тях отделни имена и изрази. В едно от тефтерчетата си е съставил сравнителна таблица на българската, френската, гръцката и латинската азбука, като е добавил и числената стойност на отделните букви. По този начин чрез цифри е записал и името си. Седемнадесетгодишният родопски младеж, който още не е излизал извън родния си край, в своите писмени работи наравно с колоритните българо-родопски и турски изрази употребява и модерни думи от западноевропейски произход като директор, визитатор, прозелитизъм и др. Тях той е научил от българските вестници, които, въпреки че живее в мъчнодостъпно и отдалечено родопско село, е успявал да си набавя.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Проблемна комисия за изучаване миналото, бита и културата на населението в Родопите

РОДОПСКИ СБОРНИК

ТОМ V

Под ред. на акад. ХР. ХРИСТОВ, проф. П. ПЕТРОВ
и проф. СТР. ДИМИТРОВ

София . 1983

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ